

УДК 37.01:78.035 (4)

Мельник О.П.

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ПРОСВІТНИЦТВА

Анотація. Мельник О.П. Філософсько-педагогічні аспекти феномену просвітництва. Автор публікації звертається до різних поглядів на феномен Просвітництва, аналізує філософсько-педагогічний аспект цього явища.

Ключові слова: феномен, Просвітництво, просвітник, педагогічна діяльність.

Аннотация. Мельник А.П. Философско-педагогические аспекты феномена просвещения. Автор публикации обращается к разным взглядам на феномен Просветительства, анализирует философско-педагогический аспект данного явления.

Ключевые слова: феномен, Просветительство, просветитель, педагогическая деятельность.

Summary. Melnik A.P. The philosophical and pedagogical aspects of the phenomenon of Enlightenment. The author of publication appeals to various views on the phenomenon of Enlightenment and analyzes the philosophical and pedagogical aspect of this phenomenon.

Key words: phenomenon, education, Enlightenment, pedagogical activity.

Постановка проблеми. В умовах сьогоденної соціокультурної ситуації, яка склалася в нашій державі, назріває гостра необхідність у винайденні якісно нових підходів до вирішення питань, що торкаються змістовної сторони освіти. Зокрема, особливого розгляду заслуговує питання про переосмислення суспільного призначення професії вчителя. Адже саме школа і вчителя виступають одним із головних та дієвих засобів передачі духовної спадщини в суспільстві, сприяють його духовному оновленню, культивуючи істинні цінності та ідеали у підростаючого молодого покоління. Зважаючи на це, надто значним стає розкриття глибоко соціальної природи професії педагога, його ролі як наставника і провідника загальної культури. Дані аспекти діяльності

педагога найяскравіше проявляються в безпосередньому виконанні ним завдань з просвітницького напрямку роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом все частішим стає згадування та підкреслення просвітницької функції, як однієї з головних в діяльності вчителя, суть якої ще з давніх часів вбачалася у тому, щоб нести світло науки і розповсюджувати його серед інших. До того ж, в історично-педагогічній літературі широкого розповсюдження набули поняття «просвітництво», «просвітник», «просвітитель» особливо серед авторів, предметом дослідження яких виступає діяльність видатних педагогів минулого та сучасності. Так, різні аспекти Просвітництва висвітлені в дослідженнях Т. Адорно, П. Беркова, В. Зарової, З. Каменського, О. Красюк, Д. Наливайка, І. Юдкін-Ріпуна, П. Шоню та ін. Однак, власне в педагогічній літературі дані поняття не знайшли достатнього визначення. Більш того, їхня інтерпретація відсутня в деяких педагогічних словниках та енциклопедіях, що здобули статус авторитетних. За таких суперечливих обставин актуальності набуває теоретичний аналіз феномену просвітництва, визначення його сутнісних характеристик та осмислення ролі даного явища в педагогічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, походження слова «просвітництво» має сербське коріння. Воно надійшло до нас із сербської мови, де в перекладі з «просвета» означає «освянення». Не складно помітити схожість значення даного терміну із трактовкою, що дана в церковнослов'янській літературі, в якій «просвіщення» означає освячення, освянення світлом знання. Слід відмітити, що просвічена людина у цьому ж літературному джерелі розглядається в значенні просвітлена, облагороджена знаннями, очищена від усього дурного.

Етимологія слова «просвітництво» підводить до його кореня «світло», яким ще за часів християнства на Русі позначали не тільки світло в фізичному розумінні, а й в духовному. Вважалося, що саме воно преображає душу людини шляхом залучення її до пізнання високоморальних істин.

Звертаючись до довідкової літератури, слід відмітити, що існує деяка термінологічна розбіжність у визначенні означених понять. Тобто водночас із терміном «просвітництво» використовується термін «просвітительство». Щодо співвіднесення цих термінів науковці поділяють різні позиції. Деякі, розділяючи ці поняття, вважають більш широким з них «просвітительство» (П. Берков), інші ж джерела — навпаки визнають «просвітительство» неповним варіантом Просвітництва, ідейною течією «вторинного» порядку (Велика радянська енциклопедія).

Існує й інший погляд на дану проблему. Зокрема, в своєму дисертаційному дослідженні І. Мітус зазначає, що кожне з означених понять «має свої нюанси, тобто уявляється, що поняття «просвітительство» є апріорним і феноменологічним, а поняття «просвітництво» вже апостеріорним.

Більш того, воно передбачає і процес, і результат» [3, с.22]. Втім, чимало авторів визнають дані поняття рівнозначними, тотожними, синонімічними. Зокрема, в докторській дисертації В.Зарової відмічається той факт, що у російсько-українських словниках термін «просветительский» (рос.) перекладається як «просвітній, просвітницький, просвітительський» і на думку дослідниці, з якою ми цілком погоджуємося, доцільним буде в подальшому дослідженні обмежитись одним, найбільш поширеним з цих двох надто близьких понять, а саме поняттям «просвітництво».

Власне термін «просвітництво» набирає статусу незалежної лексичної одиниці тільки у XVIII столітті, характерним моментом якого виступає «Доба Просвітництва» — явище, розповсюджене не стільки в науково-технічному, скільки в суспільно-політичному та культурному житті західноєвропейських та північноамериканських цивілізацій. Вперше його вжили Ф.Вольтер, Й.Гердер, але остаточно він закріпився після виходу у 1784 році статті І.Канта «Що таке Просвітництво?». Кантовське визначення Просвітництва, як «виходу людини із стану власного неповноліття» через «мужність користуватися власним розумом» розкриває його основний принцип — надання розуму статусу найвищої інстанції у рішенні всіх людських проблем. А вільне користування ним вважалось єдиним вірним шляхом прогресивного перетворення суспільства. При цьому в роботі філософа Просвітництво набуває ознак самостійного мислення, а не звичайної заміни одних догматичних ідей іншими. В цьому розумінні І.Кант протиставляв просвітництву просвітительство, наголошуючи, що це лише свобода користуватися власним інтелектом.

Вже на початку XIX ст. відбувається «розщеплення поняття просвітництва» (З.Каменський). Паралельно із звичайним тлумаченням - як історичної епохи і антифеодальної ідейної течії формується нове його значення. Під просвітництвом починають розуміти прогресивну суспільну діяльність, метою якої виступає розповсюдження передових ідей і знань, розвиток освіти. І як результат такої діяльності - перетворення суспільства мирним напрямом.

В роботі багатьох дослідників, зокрема, О.Помєлової зазначається, що все більшого розповсюдження з другої половини XIX ст. набуває підхід до розуміння «просвітництва» в значенні «душевної будови» і, разом з тим, як явища, що містить в собі всю палітру проявів суспільної свідомості. Зокрема, у такому тлумаченні означений термін виступає в працях М.Гоголя. Відомий письменник підкреслював, що термін «просвітництво» найповніше розкриває свою суть в російськомовній трактовці, бо передає прагнення силою пізнання «просвітити» наскрізь все існуюче. За його словами, «просвітити – не означає навчити або наставити, або освідчити, або навіть освітити, але всю наскрізь висвітлити людину в її силах, а не в одному розумі, пронести всю природу її крізь який-то очищувальний вогонь» [1, с.249]. Слід звернути увагу, що в

багатьох творах видатних майстрів писемності і поезії саме із світлом, вогнем асоціюється образ вчителя.

Цікавою є точка зору В.Даля, який вбачав в просвітництві діалектичне поєднання розуму та серця. За його тлумаченням, «просвіщати, просвітити когось – дарувати світло розумове, наукове і моральне, повчати істинам і добру; навчити розум й серце», а «просвітництво – це світло науки і розуму, що зігрівається чистою моральністю; розвиток інтелектуальних та духовних сил людини» [5, с. 508]. Дані визначення ідентично відтворюють змістове наповнення педагогічної діяльності, відбиваючи дві константні складові її мети – інтелектуальну та духовну.

Зрозуміло, що для виявлення змісту, суттєвих характеристик, місця та ролі просвітництва в педагогічній науці необхідно звернутися до історико-педагогічного аналізу виникнення і становлення даного феномену, ідей та діяльності видатних вітчизняних і зарубіжних його представників. Отже, зародження просвітницьких ідей відбувалося ще в філософських системах давньогрецьких мислителів. В творах Платона, Аристотеля, Сократа містилось немало думок з приводу просвітництва як соціального явища, спрямованого на суспільно-економічний і культурний розвиток життя громадян. Так, Платон в своєму трактаті «Закони» наголошував на вагомості виховання в становленні досконалої людини-громадянина. Багато уваги приділяв моральному вихованню людини Аристотель. Зокрема, в трактаті «Політика» він висунув ідею про загальну освіту, завданням якої було формування в людині здібності та прагнення до сприймання культурних цінностей. Сократ же вважав шлях виховання через залучення людини до знань і добродіянь через перетворення всього суспільства.

Просвітницький світогляд об'єднував представників різних соціальних верств і професій та знайшов яскраве відображення в філософії, науці, мистецтві. До його типових характеристик належить відмова від багатовікових вуз середньовічної свідомості, одним з головних показників якої є заміна теоцентризму на антропоцентризм. Тому не випадково XVIII століття в історії філософської думки називають «епохою Просвітництва» - епохою розуму і світла, відродження волі, наук і мистецтв. Пафос означеної просвітницької епохи проявлявся у впевненості в могутності людського розуму, в його безмежних можливостях, в науковому прогресі, що виступає умовою економічного і соціального благополуччя. Як зазначає в своїй роботі В.Кремень, «найважливішою рисою Просвітництва є поворот до людини, прагнення шляхом розумних настанов позбавити людей страждань, встановити рівність, справедливість, свободу, братерство тощо» [2, с.187].

Представники просвітницького руху вірили в людину, в її високе покликання, продовжуючи тим самим гуманістичні традиції доби Відродження. Людина, її природа, вивільнена від тисків релігійної гріховності набуває в цей

час монументальної значущості та стає центром просвітницької ідеології. А серед головних причин людських мук і страждань цієї пори позначаються нахабство, мракобісся, релігійний фанатизм. Зокрема, в роботі «Діалектика Просвітництва» М. Хоркхаймера і Т. Адорно зазначено, що програмою просвітителів було рятування світу від чарів; розвіювання міфів і цілковите змінення людської уяви за допомогою наукових знань.

За міркуванням Т. Румянцевої, Просвітництво, будучи закономірною сходинкою в культурному розвитку будь-якої держави, що прямує до індустріалізму, незалежно від національних особливостей його прояву у тій чи іншій країні, містить у собі цілий ряд загальних рис. Серед них на думку дослідниці є: раціоналізм, що означає віру в необмежені можливості людського розуму; історичний оптимізм, віра в прогрес науки і суспільства, в наявність єдиних цілей історичного розвитку; демократизм, пов'язаний із необхідністю залучення до культури і знання широких верств населення [4, с. 554-555].

Дійсно, на протязі усієї епохи Просвітництва принцип пріоритетності раціонального незмінно і твердо закріпився в концепціях та теоріях її прибічників. Насамперед в них сповідувався «культ розуму», який наділяли властивостями перетворювальної сили щодо всієї системи суспільного та духовного життя громадян. Виключно всі процеси навколишньої дійсності проходили крізь оціночну діяльність розуму, адже його вважали тим «світлом», що просвічує і прояснює смисл безмежного різноманіття природних явищ. За думкою багатьох мислителів того часу, розум був сутнісною характеристикою всього людського роду. Вважалося, якщо людина від природи розумна, то це надає їй можливість вільно використовувати свій розум в процесі пізнання довколишнього світу та у винайденні істини. Тож розум виступав в ролі найважливішого специфічного «інструменту» пізнання, одним із засобів порятунку від негуманного характеру відносин між людьми, а також головним критерієм істинності. Серед інших ознак, що характеризують просвітницький світогляд, відзначимо нове бачення світу, звільнене від релігійних постулатів, марновірств і моральних забобонів. Однак при цьому, як зазначає С.Перевезенцев, існування самого Бога, Божественної волі не заперечувалося, а трансформувалося в певну надприродну силу – організуючий Розум, першопричину усього суцього. Отже релігійність як явище збереглося, але змінилося його змістовне наповнення.

Слід зауважити, що просвітництво розумілося набагато ширше, ніж так, як його традиційно тлумачать в сучасних довідкових джерелах - розповсюдження знань і освіти серед населення. Це визначення занадто вузьке, обмежене та не повною мірою відбиває особливості означеного поняття. Просвітництво охоплювало різні сфери духовного і громадянського виховання, а також сприяло встановленню «істинних» уявлень про світ, суспільство і людину на противагу «помилковим» постулатам середньовічного світу.

Згодом представникам вищеозначеного суперечливого, неоднорідного і в той же час міцного ідейного руху почали надавати почесне звання «просвітник». В широкому ж розумінні просвітниками або прибічниками Просвітництва називали всіх видатних розповсюджувачів знань в широких колах народу або хоча б його обізнаної частини. Просвітники безмежно вірили в перетворювальні можливості освіти, відводячи їй провідну роль у прогресивному розвитку людства в руслі загального добра й справедливості. Передові люди того часу докладали чималих зусиль для поширення знань серед усіх верств суспільства. Знання, яке раніше було надбанням вузького кола діячів науки, тепер почало поширюватися, виходячи далеко за межі освітніх закладів. Саме у поширенні передових ідей, знань, в поліпшенні духовного стану суспільства просвітники вбачали рушійну силу історичного розвитку.

Просвітники дотримувались єдиної позиції щодо визначальної ролі виховання та освіти в житті кожної особистості, вважаючи знання безцінним скарбом людини, завдяки якому стає можливим знищення всього негативного в людському житті – зла, обману, несправедливості. На їхню думку, завдяки знищенню неучтва і популяризації правильного виховання стає можливим «вдосконалення» власне людської природи та разом із нею людського суспільства взагалі. Тож просвітники не тільки нещадно критикували залишки середньовічної системи виховання, але й вносили нові ідеї, нові принципи в педагогічну науку, намагаючись модернізувати, кардинально відновити зміст та технології освіти у відповідності до соціальних змін, що відбувалися у суспільстві. Треба також зазначити, що в багатьох джерелах навіть культуру Просвітництва визначають «виховною» культурою, оскільки центр її знаходився в сфері виховання та просвіщення. Саме тому вважається, що в ній і слід шукати вихідні принципи навчально-виховних процесів.

Педагогічне мислення Просвітництва представлене сотнями імен видатних філософів, літераторів, державних та громадських діячів, ідеї яких знайшли відображення в багатьох працях сучасних авторів. Адже їхні погляди, у своїй більшості, й досі не втрачають актуальності, оскільки в них міститься своєрідне, антропоцентричне бачення проблем освіти та виховання.

Необхідно також відмітити, говорячи про Просвітництво, його сутність та змістовну характеристику, що в порівнянні із попереднім Середньовіччям, воно дало світу принципово новітні установки відносно процесу виховання та навчання. Спираючись на положення про рівноправність людей щодо освіти, просвітники закликали прилучати якомога ширші маси до наукових знань, незалежно від їх фізичної, расової належності та походження. Дані прогресивні педагогічні принципи представників просвітництва стали своєрідною передумовою виникнення і розвитку гуманістичної, демократичної педагогіки.

Педагогічну творчість багатьох з таких діячів-просвітників об'єднує прагнення до перебудови освіти згідно із національними традиціями,

гуманістичними, демократичними ідеалами. Їхні педагогічні ідеї не втратили своєї вартості. Дійшовши до нас крізь часові кордони, вони підтвердили сенс свого існування сьогодні, оскільки чимало з них дістали глибокого усвідомлення та творчого застосування в практиці сучасних педагогів, вихователів та керівників школи.

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок вищесказаного, слід зазначити, що, **по-перше**, феномен просвітництва виступає унікальним, єдиним в своєму роді явищем, очевидною даністю і закономірністю педагогічної діяльності, що яскраво відбиває її типові ознаки, мету, головні функції та позитивним чином впливає на освітній та загальнокультурний рівень як окремої особистості, так і суспільства взагалі. **По-друге**, як суспільно значуща педагогічна діяльність, просвітництво завжди здійснювалося в інтересах людей та суспільства, поступово збільшуючи кількість його освітнього середовища. **По-третє**, серед суттєвих характеристик означеного явища постають такі моральні та інтелектуальні якості, як гуманізм, потяг до пізнання, безкорисність, благодійність, самовідданість, доброта, мужність, свобода думки, патріотизм та інші. **Наостаннє** слід зазначити, що просвітництво як феномен педагогічної діяльності займає значуще місце і має давні традиції в історії вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки, які збагачувались, стверджувались багатьма поколіннями педагогів та виступали в ролі каталізатору розвитку педагогічної науки і практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоголь Н.В. Просвещение //Собр. соч.в 7 т. – Т.6.: Статьи. – М.: Худ. лит-ра, 1978. – С. 248-251.
2. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник/ В.Г. Кремень, В.В.Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
3. Митус И.В. Психолого-педагогические основы подготовки будущих учителей музыки к музыкальному просветительству: дис. ... канд. пед. наук. Майкоп, 2004.
4. Новейший философский словарь /Сост.А.А.Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
5. Толковый словарь живого великорусского языка. / Сост. В.И. Даль - 2-е изд, испр. – М., 1955. - Т.3 – 556 с.